

Levino interpretacija Marco Maria Olivetti filosofijoje

Rita Šerpytytė

Vilniaus universiteto Filosofijos institutas
Vilnius University, Institute of Philosophy
Universiteto g. 9/1, Vilnius, LT-01503
rita.serpytyte@fsf.vu.lt
<https://orcid.org/0000-0002-4818-1192>
<https://ror.org/03nadee84>

Santrauka: straipsnyje analizuojama vieno iškiliausių dvidešimtojo amžiaus italų filosofų – Marco Maria Olivetti – originali Emmanuelio Levino filosofijos interpretacija. Parodoma, kad esminis momentas, Olivetti priskiriamas Levino filosofinei pozicijai, yra Levino subjektiškumo samprata. Analizuojama, kaip Olivetti tyrimai Levino subjekto sampratos srityje anticipuoja jau tik dvidešimt pirmajame amžiuje filosofijos priimtus iššūkius. Atskleidžiama, kad įžvalgios ir originalios olivetiškos Levino interpretacijos pagrindas glūdi tam tikrame Levino filosofijos perėjime į kitą lygmenį, nei numatė vakarietiškas modernybės mąstymas. Olivetti ypač svarbu pabrėžti, kad leviniškasis skirtingas subjektas, pristatytas *Autrement qu'être*, yra nusakomas kaip „ne loginis, o etinis subjektas“, o tai ir reiškia perėjimą į kitą lygmenį, peržengimą, transcendavimą. Tačiau turime reikalą ne tik su loginio lygmens peržengimu. Dar labiau tas formalios logikos lygmens peržengimas, kuris įvyksta ne tik *Autrement qu'être*, bet jau ir *Totalité et infini*, tampa iššūkiu logikos lygmeniui diskurso plotmėje. Straipsnyje atskleidžiama, kaip leviniškoji subjekto samprata koreliuoja su šiuolaikine subjektiškumo interpretacija, kai manoma, kad *ego* yra tasai, kuris *sako „ego“*.

Pagrindiniai žodžiai: Levinas, Marco Maria Olivetti, subjektas, *ego*, transcendentalumas, kalba.

Interpretation of Levinas in Marco Maria Olivetti's Philosophy

Abstract. This article analyses the original interpretation of Emmanuel Levinas's philosophy by one of the most prominent Italian philosophers of the 20th century, Marco Maria Olivetti. It shows that the key point that Olivetti ascribes to Levinas's philosophical position is Levinas's notion of subjectivity. The article analyses how Olivetti's exploration of Levinas's notion of the subject anticipates the challenges that only twenty-first-century philosophy has accepted. It shows that the basis of Olivetti's insightful and original interpretation of Levinas lies in a certain transition of Levinas's philosophy to a different level than that envisaged by Western modern thought. For Olivetti, it is particularly important to stress that the Levinasian different subject presented in *Autrement qu'être* is described as “not a logical but

Padėka. Straipsnis parengtas pagal projekte „Emmanuelio Levino minties recepcija šiuolaikiniame filosofiniame diskurse“ atliktą tyrimą. Finansavimą skyrė Lietuvos mokslo taryba (LMTLT), sutarties Nr. S-LIP-22-62.

Received: 28/9/2024. Accepted: 18/11/24

Copyright © 2024 Rita Šerpytytė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

an ethical subject”, which implies a passage to another level, a transcending, a transcendence. But it is not only the transcendence of the logical level that we are dealing with. Rather, this transcendence of the formal logical level, which occurs not only in *Autrement qu'être* but already in *Totalité et infini*, becomes a challenge to the logical level, namely in discourse. The article shows how the Levinasian notion of the subject correlates with the contemporary interpretation of subjectivity, since the ego is thought to be the one who says “ego”.

Keywords: Levinas, Marco Maria Olivetti, subject, *ego*, a transcendental, language.

Įžanga

Kai vieną šviesų priešvėlykinį 1993 m. balandžio rytą pravėriau prof. Marco Maria Olivetti studijos (taip Italijoje vadinami dėstytojų kabinetai) „La Sapienza“ universitete Romoje duris, mane pasitikęs žvalus ir geranoriškas profesorius, man prisistačius, pirmiausia paklausė, kaip Lietuvoje žymimi automobilių numeriai. Mano nustebęs veidas išdavė, kad apie tai neturiu jokio supratimo. Tada pats pasakė, kad kaip tik tądien matęs automobilį turbūt su lietuviškais numeriais ir pagalvojęs – štai automobilis iš Emmanuelio Levino gimtinės. O tada reikšmingai pareiškė: „Ir štai Jūs atėjote“. Tokia buvo mano pažinties su šia neįtikėtina asmenybe pradžia, kuri tęsėsi iki pat jo netikėto ir pernelyg ankstyvo išėjimo. Per beveik keturiolika pažinties metų porą kartų išklausiau jo išskirtinį kursą „Analogia del soggetto“, kurį jis skaitė „La Sapienza“ universiteto filosofijos specialybės studentams. 1992 m. buvo išėjusi jo knyga tuo pačiu pavadinimu (Olivetti 1992). Emmanuelis Levinas (tuo metu dar gyvas, gyvenęs iki 1995 m.) buvo vienas pagrindinių šios sunkiasvorės knygos „veikėjų“. Todėl ypatingai džiaugiuosi proga, pristatyti Olivetti filosofiją kaip šiuolaikinę Levino filosofijos interpretacinę pastangą. Ir ne (vien) dėl asmeninių, bet ir (išskirtinai) teorinių priežasčių.

Filosofinis subjektas kaip problema

Analitiškai suręstą, į pačius fenomenologijos „pagrindus“ nusitaikiusį Olivetti knygos korpusą, be abejonės, galima laikyti religijos filosofijos veikalu. Būtent dėl to ir mano filosofinių ieškojimų kompasas rodė tą kryptį pas jį. Tačiau tai nebuvo tradicinė klasikine prasme religijos filosofijos knyga. Ji gimė bandant kontekstualizuoti religijos problemą metamorfiškoje dvidešimtojo amžiaus filosofijos situacijoje.

O šiandien skaitant tą knygą, kone didžiausią įspūdį daro Olivetti filosofinis išvalgumas pamatinių filosofijos problemų atžvilgiu. Tokiu išvalgumu laikyčiau jo dėmesį senai ir dabarties filosofijoje iš naujo aktualizuotai subjekto problemai. Apie tai byloja pats knygos pavadinimas – *Analogia del soggetto*. Būtent su subjekto problemos permašymu yra susijęs ir Levino filosofijos įtraukimas į Olivetti mąstymo akiratį.

Nors Levino filosofija yra svarstoma ne viename minėtos knygos skyrių, inovatyviai Levino keliamos subjekto problemos požiūriu ypatingai svarbus yra ketvirtasis knygos skyrius – „Transcendentalinės apercepcijos inversija“ (*L'inversione dell'appercezione trascendentale*) (Olivetti 1992: 73–97).

Akivaizdu, kad dvidešimtojo amžiaus filosofija, reaguodama į klasikinės vokiečių filosofijos aktualizuotą subjekto „temą“ bei išryškinusi jos problemiskumą, subjektiškumo pagrindimo ar net jo kaip tokio įteisinimo požiūriu yra apimta desperacijos. Dvidešimtas amžius tampa tarsi pažymėtas ir „subjekto mirties“ ženklų.

Kita vertus, jau dvidešimt pirmojo amžiaus pradžioje iškiliausi dabarties filosofai – tokie kaip Giorgio Agambenas (Agamben 2001; Agamben 2005; Agamben 2008), Catherine Malabou (Malabou 2005; Malabou 2010) – aktualizuoja subjekto klausimą kaip Vakarų filosofijos tapatybės „pagrindą“. Indiferentiškumas subjekto klausimo atžvilgiu laikomas nepakankamu atsižvelgimu į kontinentinės filosofijos ateitį. Tačiau norint iš naujo legalizuoti filosofijoje subjekto temą, reikia atsekti subjekto transformabilumo galimybę, jo perspektyvą.

Būtent į tokią perspektyvą, manyčiau, buvo įtaikęs dar prieš gerą trisdešimt metų Marco Maria Olivetti, interpretuodamas subjektiškumo problemą Levino filosofijoje.

Schematiškai žvelgiant į Levino filosofiją, pakanka prisiminti, kad jis subjekto klausimą visų pirma kelia vakarietiškai traktuojamo Būties „statuso“ permašymo perspektyvoje, į pirmą planą iškeldamas „etinį subjektą“ – etikos kaip pirmosios filosofijos „agentą“ ir sykiu „paukodamas“ ne tik taip ilgai Vakarų filosofijos puoselėtą „pažintinį subjektą“, bet ir pačią Būtį, kurios mąstymas traktuotas kaip pirmoji filosofija. Levino filosofijos interpretatoriai dažnai apie Leviną kalba paties Levino žodžiais, iš esmės atkartodami minėtą schemą, pabrėždami Levino originalumą, jo novatoriškumą Vakarų filosofijos atžvilgiu, o ne bandydami kontekstualizuoti Levino žingsnius vakarietiškoje tradicijoje.

Tokios savaime suprantamos nuostatos Levino filosofijos atžvilgiu nelinkęs laikyti Marco Maria Olivetti. Nors paprastai kone visuotinai iki šiol yra pabrėžiamas Levino distanciškas nusistatymas Vakarų ontologijos atžvilgiu, Olivetti pastebi, kad nemenkiau distanciškas Levinas yra ir subjektiškumo sampratos Vakarų filosofijoje atžvilgiu. Ir ši mintis, kuri šiandien yra tapusi kone Achilo kulnu filosofijai, save pozicionuojančiai kaip ne-kontinentinę filosofiją, sakyčiau, didele dalimi yra įkvėpta dvidešimtojo amžiaus pabaigos polemikos subjekto klausimu. Akivaizdu, kad Levinas yra vienas tų, kurie radikalizavo subjekto problemą. O Olivetti yra vienas pirmųjų priėmęs šį Levino iššūkį. Taigi abu minėti distanciškumai Olivetti (ir tai jam akivaizdu) yra tarpusavyje susiję.

Visų pirma Olivetti atkreipia dėmesį, kad moderniajame / šiuolaikiniame mąstyme apskritai, bet taip pat ir paties Levino mąstyme, iš subjektiškumo (sampratos) seka tam tikros ontologinės nuostatos, o ne atvirkščiai. Tai yra, būtent iš tam tikro subjektiškumo (sampratos) pereinama prie tam tikros ontologijos, o ne atvirkščiai (Žr. Olivetti 1992: 73). Taigi maršrutas nuo būties epochos į subjekto epochą yra nueitas pačios Vakarų filosofijos. Reikšminga, žinoma, yra ir tai, kad subjekto epocha sutampa ir su vadina-muoju *linguistic turn*. O Leviną, žinoma, taip pat galime vertinti iš lingvistinio posūkio perspektyvos, laikyti jį lingvistinės epochos atstovu. Tačiau pamatinis dalykas čia vis dėlto yra pati leviniškoji subjektiškumo samprata.

Modernybėje, kaip žinome, subjektiškumas buvo mąstomas atsiremiant į dekartiskąją formuluotę „Aš mąstau“ (*Ego cogito*) kaip aukščiausią sprendinio formą, kuria tampa

galimas ir sutvarkomas mūsų subjektyvus ir subjektiškas patyrimas, ir į kantišką transcendentalinę apėrciją kaip į sąmonę, kuri lydi bet kokią patyrimą. Levinas, gi, Olivetti manymu, tuo pačiu judesiu, kuriuo pasiūlo perėjimą nuo būties filosofijos prie *autrement qu'être* filosofijos, pasiūlo ir perėjimą nuo subjektiškumo, kuris savo aukščiausią tašką atranda transcendentalinės apėrcijos vienovėje, kitaip tariant, perėjimą prie *autrement* tam dekartiskajam *cogito* arba tam „aš mąstau“. O tai reiškia, anot Olivetti, pirma, kad subjektas pirmapradiškai nėra konstituojamas mąstymo ir nėra mąstymo subjektas; antra, tai yra subjektas, kuris pirmapradiškai nėra konstitutas vardininko „aš“ ir jo (to subjekto) nesudaro vardininkas „aš“; trečia, tai yra subjektas, kuris pirmapradiškai nėra konstitutas ir ontologiškai nėra sudarytas kaip substancija ir / arba kaip laisvė (Žr. Olivetti 1992: 73–74). Levinui subjektiškumas yra konstitutas kaip *sujétion* (*soggezione*).

Subjektiškumo sampratos, kurią čia siūlome, nesudaro nei struktūrinė jungtis, nei atspindžio modelis (*reticolo di riflessi*). Ji nėra sugrįžimas į transcendentalinės sąmonės vidų (*interiorità*), apsiginklavirusios prieš bet kokią traumą, kurią priima pagal savo imlumą kaip duomenis. Subjektiškumas *reiškia* (yra dėl) pasyvumui, pasyvesniam už bet kokią pasyvumą, pasyvesniam už materiją, jo pažeidžiamumui, jo jautrumui, jo visų nuogiausiam nuogumui, šito nuogumo nuoširdžiausiam apsinuoginimui, kas padaroma sakymu / sakant, atsakomybės sakymui, substitucijai, kurioje nuogumas ekstremaliai (iš)sakomas, akuzatyvui be savęs (sè) nominatyvo, nepelnęto kaltinimo traumos ištatai, Kitų atpirkimui. (Levinas 1985: 151).

Taip subjektiškumą nusako pats Levinas knygoje *Kito žmogaus žmogiškumas*.

Tuo tarpu Olivetti domina ne kas kita, o pats kelias, maršrutas, kuriuo ir kaip Levinas prieina, o turint galvoje Vakarų filosofijos kontekstą – kaip jis pereina – prie taip suprantamo subjektiškumo, o ne vien pati subjektiškumo samprata.

Levinas ir subjekto analogija

Anksčiau minėti subjektiškumą apibūdinantys momentai, anot paties Olivetti, yra Levino knyga *Autrement qu'être* paremti interpretaciniai momentai, šią knygą subjektiškumo traktavimo požiūriu laikant atvykimo punktu, o ne išeities pozicija.

Taigi Levinas iš pradžių priima modernybės epochos iššūkį, sutapdamas su subjektiškumo / subjekto epocha. Ir tai suprantą kaip reikalavimą pakeisti pačią subjektiškumo sampratą. Tik tai jam ir sudaro *autrement qu'être* galimybę.

Tačiau ypač svarbu atkreipti dėmesį, kad Olivetti įžvelgia skirtumą tarp subjektiškumo sampratos *Totalybėje ir begalybėje* (Levinas 1969) ir subjektiškumo sampratos *Kitaip nei būtis* (Levinas 1994). Ir tai, jo nuomone, nėra linijinio pobūdžio evoliucinis vyksmas, o veikiau net tam tikras subjektiškumo sampratos *Totalité et infini* apibrėžtų kontūrų struktūrinis apvertimas (*ribaltamento*). Kad toks apvertimas nėra lūžis, kad jis yra evoliuciškas, įrodo daugybė ne vien biografinių, bet ir loginių motyvų, kuriuos, anot Olivetti, Levinas perimęs iš *Totalité et infini*. Tuo tarpu Olivetti linkęs pabrėžti ne subjektiškumo sampratos abiejuose minėtuose kūriniuose evoliucionuojantį pobūdį, tų sampratų bendrumą, tačiau jų skirtumą:

Totalité et infini Levinas primygtinai reikalauja akcentuoti „atsiskyrimą“ ir interiorizacijos judesį, kurie ten aprašomi kaip subjektiškumo konstitavimosi privilegijuoti momentai, o *Autrement qu'être* apverčia perspektyvą, nubrėždama paradoksalaus subjektiškumo konstitavimo(si) kaip eksteriorizacijos, ir kaip pasyvios eksteriorizacijos kontūrus ir bruožus; eksteriorizacijos, kuri turinti vietą ne paprastoje subjekto saviraiškoje, bet jo „branduolio netekime / nubranduolinime“ („*denucleazione*“) iš kito pusės (Olivetti 1992: 75).

Kitas svarbus Olivetti pastebėjimas, susijęs su *Autrement qu'être* pristatoma subjektiškumo samprata, būtų tas, jog Levino subjektiškumo samprata nėra loginė opozicija tradicinei modernybės epochos subjektiškumo sampratai, o taip pat ji nėra tokia opozicija, kuri įgalintų abipusę determinaciją arba negatyvią determinaciją (turint galvoje Spinozos *determinatio seu negatio*). Jeigu taip būtų, tai, anot Olivetti, turėtų subordinuotą ir vidinį skirtumą.

Tuo tarpu Olivetti ypač svarbu pabrėžti, kad šis leviniškasis skirtingas subjektas, pristatytas *Autrement qu'être*, yra nusakomas kaip „ne loginis, o etinis subjektas“, o tai reiškia perėjimą į kitą lygmenį, peržengimą, transcendavimą.

[...] tikrai tokio transcendavimo pagrindu gali tame pačiame lygmenyje, kuris lieka anapus, būti duota pati loginė pasyvumo ir aktyvumo opozicija (tariant, kad loginis subjektas yra aktyvus, pasak *cogito* – „aš maštau“ tradicijos, ir, priešingai, pasyvus kaip juslinis subjektas). Šitasėjimas, kuris ne tik leidžia opozicijai būti, bet ir grindžia arba bent jau įgalina opoziciją lygmenyje, anapus kurio jis vyksta, nėra tad loginio subjekto atsakymas. *La soggezzione* (subjektyvavimas) yra *kitaip / autrement*, – yra įgalinantis aktyvųjį subjektą (taip pat kaip jusliškumo pasyvųjį)“ (Olivetti 1992: 76).

Taigi, ir tuo atveju, kai akuzatyvą priešiname su nominatyvu, tai nėra tik gramatinis judesys, atliekamas tame pačiame lygmenyje, bet yra perėjimas į kitą lygmenį. Akuzatyvas įgalina nominatyvą kaip tą patį asmenį, taigi tai yra kas kita, nei apibrėžti savąjį identitetą.

Lygiai kaip ir sakyti „ne substancija ir ne absoliuti laisvė, ne *causa sui*“ nereiškia to paties lygmens akcidenčijos opozicijos substancijos atžvilgiu arba to paties lygmens laisvės opozicijos sąlygotumui. Tai reiškia perėjimą į skirtingą lygmenį, kuris ir įgalina subjekto tapatumą, jo ontologinį pagrįstumą, jo laisvą autodeterminaciją, kaip priešpriešinamą visam tam (Olivetti 1992: 76).

Taigi, turime reikalą su esmine Olivetti įžvalga Levino filosofijos atžvilgiu, savitai traktuojančia Levino subjektiškumo sampratą. Turime reikalą su loginio lygmens peržengimu. Dar labiau tas formalios logikos lygmens peržengimas, kuris įvyksta ne tik *Autrement qu'être*, bet jau *Totalité et infini*, tampa iššūkiu logikos lygmeniui diskurso plotmėje. Leviniškas perėjimas nuo „*detto*“ į „*dire*“ yra labiausiai radikalus žingsnis perėjimo į kitą lygmenį požiūriu. Kai šiulaikinė epistemologija ir kalbos filosofija kalba apie metalygmenį, tai yra ne toks radikalus perėjimas į kitą lygmenį nei leviniškasis diskurso plotmės perėjimas. Olivetti jį vadina „metafiziniu“ žingsniu.

Tačiau svarbiausia mintis, kurią pavyksta aptikti Olivetti pozicijoje, aptariančioje Levino subjekto sampratą kaip perėjimo į kitą lygmenį pastangą, yra jo pastebėjimas, kad filosofijos istorijoje panašių žingsnių jau yra buvę. Čia Olivetti turi galvoje būtent tą

bandymą pakilti, peržengti, pakeisti lygmenį. Ir šiuo požiūriu, Olivetti manymu, Levino pastanga yra analogiška Johanno Gottliebo Fichte's pastangai. Nors Fichte nėra tarp tų filosofų, į kuriuos dažnai referuotų Levinas, būtent su Fichte's filosofijos pastanga jis lygintinas paradoksalaus subjektiškumo (pa)siekimo požiūriu.

Olivetti atkreipia dėmesį į tai, kad „praktinė“ filosofija Fichte's mąstyme turi grindžiantįjį pobūdį „teorinės“ filosofijos atžvilgiu. Toks jo mąstymo pobūdis eksplikuojamas ir plėtojamas teze, kad būtis, būdama medijuota ir galėdama būti išvestinė, nėra betarpiškas to, ką galėtume pavadinti „pirmąja filosofija“, objektas. Taipogi ir Fichte's filosofijoje bandymas pakilti toliau (*oltre*) būties lygmens konkretizuoja bandymu žengti / (per) eiti į skirtingą lygmenį, lyginant su tuo, kuriame vyksta abipusis priešybių determinacijų žaismas. „Ir Fichte's filosofijoje, – teigia Olivetti, – pakilimas į meta-ontologinį lygmenį telkia pakilimą nuo „*Dal detto al dire* – sakant Levino terminais – arba – išsireiškiant terminais, kurie yra ir Fichte's filosofijoje, nuo raidės prie dvasios“ (Olivetti 1992: 77).

Šiame panašume, atitikime ar analogijoje, kurią pateikia Olivetti, galima pastebėti subjektiškumo sampratos aspekto, susijusio su kalbos lygmeniu, su diskursu, akcentavimą. Taigi, abu mąstytojai – Fichte ir Levinas, vos apčiuopę kalbos lygmens reikšmingumą, savo interesą nukreipia į skirtingą lygmenį.

Išvada, kurią padaro Olivetti: „Ši analogija tarp dviejų mąstytojų išsakinėjusi pagarbiame santykiyje subjekto atžvilgiu, tarpusavyje analogiškame, tačiau apskritai iš viso abipusiškai opoziciškame: tarsi būtų kalbama apie spekuliatyviai išvirkščius vaizdinius“ (Olivetti 1992: 77).

Taigi Fichte's transcendentalinio „aš“ absoliutų aktyvumą, sugriebtą intelektualine intuicija, bet kokios veiklos atžvilgiu pirmesnę ir aukščiausią aktyvumą, kuris yra opoziciškumo ir abipusio apibrėžtumo santykiyje su pasyvumu, atitinka Levino pasyvumas, pasyvesnis už bet kokią pasyvumą, kuris nusako / apibrėžia „nubranduolintą“, branduolio netekusį „aš“, Aš, *soggezzione*.

Tad klausimas, kuris kyla Olivetti, yra dėl Levino žingsnio originalumo formuluojant naują subjektiškumo sampratą. Ar Levinas daro žingsnį anapus filosofinės tradicijos, o gal kaip tik atsitraukia (*Schritt zurück*), bandydamas išvengti tos vietos, kur jo subjektas pasiliktų toje pat plotmėje, vadinamosios subjektyvumo filosofijos viduje? Olivetti mato tokį žingsnį galimą įvykdyti transcendentalinės filosofijos „viduje“ jai tampant „pirmąja filosofija“.

Tad Levino nuopelną naujos subjektiškumo sampratos požiūriu, o tai reiškia – pakilimo į kitą lygmenį požiūriu, pirmiausia sudaro transcendentalinės apercepcijos įveika, jos peržengimas, suprantant tai kaip „*soggezzione*“, „substituciją“. Tik tai atveda Leviną į naują subjektiškumo sampratą.

Olivetti mano, kad Levinas įgalina kalbėti apie „subjektiškąjį skirtumą“ (*differenza soggettiva*) analogiškai Heideggerio „ontologiniam skirtumui“ (*differenza ontologica*) (Heidegger 1975: 22).

Tokia subjektiškumo samprata yra žingsnis į priekį modernybės subjekto atžvilgiu, tačiau ją galima laikyti ir *Schritt zurück*. Nes prisimenant tai, ką mums nurodys Giorgio

Agambenas *Infanzia e storia*, visos Vakarų filosofijos bėdos mąstant subjektiškumą kyla iš patyrimo subjekto ištirpdymo mąstymo subjekte, tame dekartiškajame „aš mąstau“ (Agamben 2001: 16–17). Tad Levino filosofija – tokia, kokią ją mato esant Olivetti – subjektiškumo požiūriu yra prabudimo filosofija, subjekto epochos savimonė, atsižvelgimas į tai, kad *ego* visų pirma yra tasai, kuris *sako ego*¹.

Literatūra

- Agamben, G. 2001. *Infanzia e storia*. Torino: Einaudi.
Agamben, G. 2005. *Il tempo che resta*. Torino: Bollati Boringhieri.
Agamben, G. 2008. *Comunità che viene*. Milano: Boringhieri.
Fichte, J. G. 1971. *Sämtliche Werke*, red. I. H. Fichte, 11 Bände. Berlin: De Gruyter.
Heidegger, M. 1975. *Grundprobleme der Phänomenologie*. Frankfurt a. M.: Klostermann, S. 22
Levinas, E. 1969. *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*, translated by A. Lingis. Pittsburgh: Duquesne University Press.
Levinas, E. 1985. *Umanesimo dell'altro uomo*, trad. di A. Moscato. Genova: Il melangolo.
Levinas, E. 1994. *Otherwise than being or beyond essence*, translated by A. Lingis. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
Malabou, C. 2005. *The Future of Hegel. Plasticity, Temporality and Dialectic*, translated by L. Doring. London, New York: Routledge.
Malabou, C. 2010. *Plasticity and the Dusk of Writing. Dialectic. Destruction. Deconstruction*, translated by C. Shread. New York: Columbia University Press.
Olivetti, M.M. 1992. *Analogia del soggetto*. Roma -Bari: Laterza.
Zahn, M. 1981. „Fichtes Sprachproblem und die Darstellung der Wissenschaftslehre“, in K. Hammacher (Hrsg.), *Der transzendente Gedanke. Die gegenwärtige Darstellung der Philosophie Fichtes*, Hamburg.

¹ Plg. taip pat „Benveniste's tyrimai apie įvardžių kilmę ir apie *Subjektiškumą kalboje*, patvirtinantys transcendentalinio subjektiškumo kritikos hamaniškąją būtinybę, parodo, kad žmogus kaip subjektas konstituojasi kalboje ir per kalbą. Subjektiškumas yra ne kas kita kaip kalbėtojo savybė / gebėjimas pozicionuotis kaip *ego*, kuris niekaip negalėtų būti apibrėžtas tyliu jausmu, kaip kiekvieno vidine pastanga būti savimi pačiu, kaip ir negalėtų būti apibrėžtas nuoroda į koki nors nenusakomą psichinį *ego* patyrimą, bet tiksliai per lingvistinio / kalbinio *aš* transcendenciją bet kurio galimo patyrimo atžvilgiu. „Šitas subjektiškumas, apie kurį užklausiama fenomenologijoje arba psichologijoje yra ne kas kita kaip fundamentalus kalbos iškilimas / pasirodymas būtyje. „Ego“ yra tasai, kuris *sako ego*. Ir tai yra subjektiškumo pagrindas, apibrėžiantis asmens lingvistinį statusą. [...] Kalba yra organizuota tokiu būdu, kad leistų kiekvienam kalbėtojui pasisavinti visą kalbą, priskiriant sau *as*““ (Agamben 2001: 42–43).